

Els fenicis i Eivissa

Una relació de privilegis (650-475 a.C.)

Pau Sureda Torres

pau.sureda@campus.uab.cat

Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

Aquest article neix amb l'objectiu d'ubicar l'arribada dels fenicis a l'illa d'Eivissa i les dimensions que tot seguit prendrà aquest fenomen, tant a la Mediterrània Occidental i Central amb els nous fluxos comercials que se'n deriven, com a la pròpia illa amb la fundació de diversos centres de funcionalitat diversa. Tot i que per manca de temps, espai i recursos no serà extens ni exhaustiu, espero poder reflectir suficientment les peculiaritats del període, argumentant-les en base a la constatació arqueològica que d'elles se'n desprèn.

Els orígens i les fonts clàssiques

Tot i que no es l'objectiu d'aquest article veig necessari parlar breument dels antecedents que han portat a l'estat actual de coneixement sobre l'origen de la ciutat d'Eivissa. Aleshores, no podem passar per alt que, per al cas particular de l'illa d'Eivissa, disposem de referències explícites procedents del món clàssic, les quals citen el moment exacte de la seva fundació. Així Diodor de Sicília¹(segle I aC) atribueix a Cartago la fundació de la ciutat i colonització de l'illa a partir del 654 aC. Aquest fet ha marcat sens dubte les principals vies d'investigació històrica i arqueològica, durant bona part del segle XX i la majoria dels autors que defensen aquesta proposta, encara en l'actualitat, s'hi han referit per tal de justificar-se. Actualment és bastant qüestionada² i podem dir que està gairebé superada, almenys

en la mesura que ho planteja Diodor, però durant molts anys era plenament reconeguda pels estudiosos del període. No serà fins a la dècada dels 70 que, gràcies a l'avenç en el coneixement del registre arqueològic de es *Puig des Molins* i a la revisió de campanyes anteriors, que s'aconseguirà la identificació de restes arcaiques atribuïbles a un origen fenici. Aquest fet portarà a replantejar les afirmacions de Diodor sobre l'origen de la colònia ebusitana. Serà amb la posterior constatació de tals indicis, a partir del descobriment del jaciment de Sa Caleta el 1978, que la seva excavació i estudi han suposat un punt d'inflexió en els plantejaments i propostes respecte la colonització d'Eivissa.

Sembla que les hipòtesis amb més validesa actualment són les que apunten a un origen fenici-occidental, fruit de l'eixamplament del

marc d'influències de Gadir i la seva xarxa colonial d'assentaments (AUBET, 1994, p.255) a la segona meitat del VII aC. Aquest model compta amb el suport de les evidències arqueològiques, i a més suposa un marc explicatiu coherent, no sols per a l'illa d'Eivissa sinó per als múltiples contextos arcaics (colonials i indígenes), entre la segona meitat del segle VII i inicis del VI aC., a tota la façana litoral mediterrània de la Península Ibèrica. Sembla molt difícil concebre que Cartago tingués capacitat suficient per executar tal empresa en un moment tant primerenc del que serà la seva història (COSTA, 1994, pp.83-86). A més tant els jaciments ³, com l'origen que se'n dedueix de l'estudi les característiques tipològiques dels materials ceràmics més antics trobats a l'illa, apunten a l'àmbit fenici-occidental. Per altra banda pensar en una actuació directa de la ciutat de Tir seria, si més no, sorprenent per lo tan tardana com hauria esdevingut aquesta. De fet aquesta possibilitat no té gairebé fonament històric i caldria esperar alguna troballa més antiga, potser del VIII aC., per donar més forma a la hipòtesi, ara per ara, lluny de poder plantejar-se. Cal considerar també noves propostes respecte a una possible intervenció conjunta de Cartago i alguna de les colònies del sud peninsular, motivada per l'arribada massiva de colons procedents de Tir després de la capitulació de la ciutat a mans de Nabucodonosor i la voluntat de consolidar la ruta comercial que unia Gadir i el Llevant peninsular així com la coneguda "ruta de les illes" (WAGNER, 1993, pp.7-10).

Sa Caleta i el Puig de Vila: els primers assentaments

Sa Caleta (Figura I) suposa un cas paradigmàtic entre els jaciments fenicis coneguts, és fruit de la primera fase de colonització d'Eivissa i es l'únic lloc d'habitat ben estudiat per a aquest període, tot i que la seva ocupació no superarà els 50 anys. Sense cap mena de dubte, la seva

estructuració presenta els trets característics del model de colonialisme fenici-occidental. El que converteix el seu estudi en un cas paradigmàtic és l'abandonament sobtat que pateix i l'aparició poc després, o potser alhora, d'evidències d'explotació i assentament al Puig de Vila, on es coneix que s'hi desenvoluparà la populosa ciutat en època púnica. El cert es que tot i que tots dos llocs presenten característiques similars, el Puig de Vila sembla més idoni per al desenvolupament d'una activitat portuària i estratègica. Aquestes evidències podrien suggerir que la població va decidir traslladar-se de lloc, potser en base a unes noves necessitats. Es tracta, potser, d'una decisió premeditada o tal vegada coexistiren dos assentaments diferenciats. Però la pràctica continuïtat entre el registre arqueològic, sembla indicar la voluntat dels pobladors de deixar un lloc per ocupar-ne un altre (RAMON, 1988, pp.185-187). Aquest salt es atribuït a la voluntat d'ampliar l'àrea de conreus, on el fèrtil pla de Vila proporcionaria molts avantatges en aquest sentit, o també relacionable amb la voluntat de produir ceràmica⁴ *in situ*. Les darreres informacions venen a vincular l'assentament des Puig de Vila amb la implantació d'una indústria agrícola plenament estructurada (RAMON, 1988, p.186).

L'anàlisi de la ceràmica trobada i l'absència d'estructures superposades, donen una cronologia clara per al jaciment de Sa Caleta, que s'inicia a la segona meitat del VII aC. i que finalitza al primer quart del VI aC., ben testimoniada per la presència de plats de barnús roig de la costa central d'Andalusia, les dimensions dels quals, corresponen exclusivament a aquest període (RAMON, 1988, pp.182-183). El baix nombre d'elements ceràmics en relació a les dimensions del poblat (4 hectàrees), és també element representatiu de l'organització amb que es produí l'abandonament, on es recolliren tots els objectes i utensilis mínimament servibles de forma meticulosa i ordenada amb la idea clara de no tornar. Per al Puig de Vila tot i que no hi ha evidències directes sobre l'existència d'una

zona d'habitat, els indicis al respecte són suficients com per fer tal afirmació. La Punta de En Joan Esquerrer (COSTA i FERNÁNDEZ, 1993, pp.256-259), un possible punt de vigilància i control del entorn terrestre immediat al Puig de Vila, amb presència d'àmfores R-1 (Viullemot) i dos arpons de bronze i ceràmiques domèstiques. Però la principal d'aquestes evidències resideix a la pròpia necròpolis des Puig des Molins (COSTA, FERNÁNDEZ i GOMEZ, 1991, pp.759-795) on diverses excavacions entre 1977 i 1988 identificaren un àrea de 3000 m², on s'excavaren un gran nombre d'incineracions corresponents a la primera fase de la necròpolis, entre el darrer quart del VII

Figura I. Estat actual de les estructures excavades a Sa Caleta.
Extreta de www.illesbalears.es (no concreta autoria).

aC. i mitjans VI aC. Els aixovars, normalment inexistents, són escassos però molt esclaridors respecte els contactes comercials i les dimensions de la colònia com veurem més endavant. Aquests enterraments s'identifiquen també plenament amb el ritual emprat a les colònies del sud peninsular, la incineració i posterior enterrament en fossa o en forats excavats directament a la roca, aquest ritual constitueix un tret molt característic d'aquest moment. I serà significatiu també documentar el canvi en aquests rituals per percebre l'arribada de les influències cartagineses, transmeses sobretot, amb l'aparició dels hipogeus.

Amb aquest panorama cronològic i estructural resulta complicat reproduir les condicions específiques de la societat assentada a es Puig de Vila, però sí és possible concebre una idea general del que podia ser la vida a l'Eivissa fenícia en base a l'estudi del jaciment de Sa Caleta tot i l'estret marge cronològic que

concep. Cal recordar que és possible que existeixi un vincle directe entre els pobladors que abandonen Sa Caleta i els que funden l'assentament a es Puig de Vila com hem comentat amb anterioritat. El poblat de Sa Caleta no presenta cap ordre estructural, les cases i estances es juxtaposen de manera que el poblat fou creixent sense cap mena de planificació, potser fruit del seu caràcter temporal o de les dimensions del mateix que tampoc exigien més ordenació que la agrupació en poblat. Les dimensions de les construccions, sempre de forma rectangular, anà incrementant-se a mesura que s'hi adherien noves estances o saturant-se si es compartimentaven les anteriors. Aquest sistema està en concordança amb el que presenten altres assentaments del sud peninsular (RAMON, 1988, pp.178-179). Entre els elements mobles el més abundant és la ceràmica, de la qual en diferenciem a torn i a mà, que procedien d'indrets diferents de la Mediterrània, especialment el sud peninsular i el Mediterrani Central, com comentarem amb més detall més endavant (RAMON, 1988, p.181). També es documenten diversos utensilis d'ús quotidià com ganivets de bronze o altres elements metàl·lics com hams, o molins manuals de pedra. Però la sorpresa la constitueix un mineral, la galena argentífera, abundant arreu del jaciment, on s'ha

documentat l'emmagatzematge d'aquest en algunes estances i fins i tot la presència d'un forn tant per a fondre ferro, com per a l'obtenció de lingots de plom. Aquests elements descarten qualsevol hipòtesi entorn al caràcter exclusivament portuari de l'illa d'Eivissa en aquests moments. Fet que també ve avalat pels indicis de poblament al Puig de Vila, que a més, a diferència de Sa Caleta, té perfectament testimoniada la no dependència de l'economia del lloc d'origen.

Les relacions comercials a l'Eivissa fenícia

Les relacions comercials juguen un paper essencial pel que fa al paper de la colònia fenícia d'Eivissa, fins al punt que aquestes són amb molta probabilitat les que motiven la seva fundació. Eivissa, per la seva situació cèntrica respecte a dos de les rutes comercials més importants en el món fenici en aquest moment (segles VII i VI aC.) com ho eren la del Llevant peninsular en base a l'expansió del *hinterland* de Gadir i la "ruta de les illes" on Eivissa esdevenia principi o final de la mateixa. Aquests fets motivaren la ràpida integració de la colònia en les transaccions en ambdues direccions. Tot seguit miraré d'establir les dimensions més significatives de la participació ebusitana en aquests corrents comercials.

- **Catalunya i el Llevant peninsular:** Eivissa constituïa molt més que una mera escala marítima en les rutes de navegació, era pas obligat de tota nau que procedent de l'est, pretenia dirigir-se al nord o a l'oest. De tal manera la consolidació dels assentaments de l'illa i la posterior ciutat d'Ebusus aniran adquirint presència en la zona del Delta de l'Ebre i el Golf de Lleó, en competència amb els grec d'Emporion, sobretot a partir del 550aC. (AUBET, 1993, pp.25-26). Destaca la presència d'àmfores PE-10 amb cronologia del 575-525aC. a Aldovesta (Benifallet), on són majoria, per sobre de les d'altres assentaments peninsulars, fet que és reflex de la ràpida

integració que comentava amb anterioritat. Eren àmfores presumiblement dedicades al transport de vi. Pel que fa a la ceràmica PE-11, que és imitació de la R-1 de Viullemot, apareixerà tant a Catalunya com a tota la costa del Llevant peninsular entre 550 i 500aC., amb especial èmfasi a Emporion, i també a Burriac amb possible vincle amb l'exportació d'oli (MIRÓ, 1989, pp.43-44).

- **Grecs i Etruscs:** (COSTA i GOMEZ, 1987, pp.31-56) La presència tant de materials grecs, com etruscs en aquest període inicial, alguns d'ells fins i tot trobats a Sa Caleta ajuden a entendre la complexitat i integració que assoleixen els fenicis d'Eivissa, poc després de la seva arribada, fet que en facilita la subsistència i la reducció de la dependència respecte la colònia d'origen. Aquests materials, provenien generalment d'altres colònies fenícies, molt possiblement del Mediterrani Central. Hi ha identificades diverses peces d'origen grec entre les que destaquen un *Lekythos* (COSTA i GOMEZ, 1987, fig.2), molt abundants al Mediterrani Central, procedent en gran part de Rodes; uns fragments d'*Ariballos* (COSTA i GOMEZ, 1987, fig.3) d'origen corinti datat sobre el 575-550 aC., sorprenent perquè està per sobre de les dimensions normalment atribuïdes a aquests i un fragment d'àmfora àtica del grup SOS datada sobre 625-575 aC. Pel que fa a les peces etrusques, només dues peces, una, es un *Ariballos* etrusco-corinti (COSTA i GOMEZ, 1987, fig.4), forma imitada al món etrusc, descontextualitzat, però datable sobre inicis del VI aC. i l'altra en un *Kantharos* etrusc de *bucchero* (COSTA i GOMEZ, 1987, fig.5) trobada a una tomba a Can Partit, atribuïble a la tipologia 5B de Ramage⁵.

En base a tals evidències no resulta fàcil reconstruir les relacions comercials per a l'illa d'Eivissa al VII i VI aC., tot i que sí que podem entreveure, a grans pinzellades, els trets més característics d'aquestes, en espera de que puguin ser ampliat en un futur. L'activitat del port d'Eivissa és important des del mateix

moment de la seva fundació. Ja al segle VII aC. em comentat l'existència d'àmfora R-1 carregades possiblement amb vi i oli i que viatjaven en els mateixos vaixells que transportaven les gregues i etrusques. Aquesta activitat de reenviament pren força a partir del 600 aC. on sembla que es comença a desviar el centre de les importacions ebusitanes, augmenten les del Mediterrani Central, en detriment de les del sud peninsular. L'increment de les importacions i l'augment de l'activitat urbana portarà els primers excedents comerciables originaris d'Eivissa, s'inicia així la producció de d'àmfores ebusitanes a imitació de les R-1 fenícies. Finalment les influències cartagineses, degut a l'augment dels contactes amb el Mediterrani Central, acaben per acostar progressivament a Eivissa a la seva òrbita entre 540-475aC. aproximadament (COSTA i FERNÁNDEZ, 1993, pp.262-263), moment en el qual comença a experimentar el que esdevindrà un gran moment d'esplendor comercial per a l'illa.

Cartago, un nou marc d'influències

Tot i que aquesta no és la temàtica que es pretén estudiar des d'aquest article, resulta imprescindible comentar-la breument per entendre tot un seguit de canvis que modificaran considerablement les característiques que fins ara he plantejat respecte els pobladors fenicis de l'illa d'Eivissa. Entorn al 540aC. Cartago comença a imposar el seu domini sobre el Mediterrani Central, domini que en el cas d'Eivissa es complementarà amb l'arribada de nous colons, entre 500 i 475aC. Però la presència cartaginesa a l'illa es remunta sobretot a mitjan segle VI aC. on no era estranya la presència d'agents comercials cartaginesos, no solament a Eivissa sinó arreu de les colònies fenícies i no fenícies que estaven en contacte comercial amb la ciutat nord africana. Aquests agents sovint acabaven formant família i deixant empremta de la seva cultura i ritus funerari en

forma d'hipogeus. L'increment d'aquests va estretament vinculat al canvi cultural de part de la població. Es creu també que la construcció d'un temple a l'Illa Plana (HACHUER i MARÍ, 1988) estaria estretament relacionat amb la colonització púnica. L'arribada de contingents de població, ben documentada a la necròpolis des Puig des Molins, donarà lloc també a un canvi radical en el sistema d'explotació dels recursos de l'illa, on es passa a un tractament intensiu d'aquests, fundant diversos nuclis rurals (GOMEZ, 1986) d'explotació agrícola i ramadera. Aquest fet també motivarà l'increment de producció d'àmfores per a ús comercial on les PE-11 arribaran a diversos àmbits amb especials concentracions al llevant peninsular. Tot plegat motivarà que el poblat des Puig de Vila esdevingui una vertadera ciutat amb una població que s'ha xifrat en uns 4000 habitants (COSTA i FERNÁNDEZ, 1993, p.263). Des d'aleshores Eivissa es pot considerar plenament cartaginesa, fenomen del qual en tenim important testimoni a l'arqueologia ebusitana.

Conclusions

Començo aclarint que he preferit no entrar a valorar el terme "fenici" en sí mateix ja que considero que el debat està prou avançat i si aquest escrit deixes dubtes, consultant AUBET (1994), haurien de quedar resolts. Així un cop exposats alguns dels trets que fan de la colònia fenícia d'Eivissa un dels centres més significatius, tant per el paper dinamitzador de tota la regió de la Mediterrània Occidental, com per la funció d'enllaç entre aquesta i el Mediterrani Central i Oriental, plantejaré les conclusions que de tot plegat se'n desprenen.

Tot i les qüestions que puguin quedar pendents respecte a la fundació i origen del assentament des Puig de Vila, sembla clar que la colonització de l'illa fou obra d'un contingent reduït i modest de població fenícia. Però aquesta, tot i quedar

al marge del procés de producció i comercialització dels corrents de metall fenici procedent del sud peninsular al VII aC., amb una participació més encaminada a les funcions de escala marítima, aviat començarà a captar l'atenció de les regions del Centre Mediterrani que la veuran com una porta d'entrada als mercats peninsulars. Aquest interès farà d'Eivissa un lloc privilegiat pel que fa al contacte comercial i trànsit de mercaderies, tan a la rutes del litoral peninsular com amb la "ruta de les illes". Tal situació estratègica fou captada per Cartago tan sols 100 anys després de la fundació de la colònia d'Eivissa, iniciant així un procés de vinculació, comercial i cultural que culminarà amb un establiment colonial púnic a l'illa d'Eivissa amb la que es coneix com segona colonització de l'illa que incrementarà notablement la població establerta, fins aleshores reduïda i hereva dels primers contingents de colons. Fins aquest moment Eivissa desenvolupava els seus objectius en funció de les possibilitats que atorgaven les rutes comercials en cada moment, es a dir, depenia forçosament de l'arribada de les naus fenícies tant d'Orient com d'Occident. Aquesta situació canvia i des de Cartago, ja amb el control de les rutes s'explota al màxim la situació estratègica de l'illa a més de les possibilitats com a centre productor i exportador de grans dimensions a partir de V aC. Aleshores sembla que les apreciacions respecte a la naturalesa exclusivament portuària de la colònia d'Eivissa durant tot el període previ a la plena ocupació cartaginesa de l'illa, són factibles per al VII aC. però haurien de ser revisades per al VI aC. Serà interessant seguir qualsevol avenç tant arqueològic com a nivell de nous models explicatius per mirar d'establir millor les peculiaritats del període, sense necessitat de generalitzar pel simple fet de desconèixer. Seria important també aprofundir la investigació en torn a les poblacions que habitaven l'illa quan arribaren els primers fenicis i amb els quals hi degué esdevenir algun tipus de contacte. El problema es que en l'actualitat es desconeixen gairebé per complet les

característiques d'aquests pobladors i sembla que els projectes al respecte no acaben de concretar-se i prendre la forma necessària. L'ampliació del registre arqueològic seguirà essent fonamental, en la mesura que ha de ser l'encarregat d'abocar llum sobre aquestes qüestions i problemes que esperem poder resoldre en base a les noves dades. Però en aquest sentit caldria fer revisar el model que és pretén emprar per dur a terme aquesta recerca, ja que l'arqueologia a Eivissa viu moments delicats on les excavacions d'urgència (motivades per obres desorbitades) sovint no s'estan portant a terme amb el rigor i recursos necessaris que requeriria el jaciment, comportant la pèrdua d'informació molt valuosa.

Notes

¹ Per a més detall consultar, DIODOR DE SICILIA (V,16,2-3).

² Les següents obres suposen un clar exemple i una petita mostra de les noves propostes explicatives, basades en les aportacions dels treballs arqueològics i que desmantellen les afirmacions de Diodor respecte l'origen de la fundació d'Eivissa alhora que corroboren la cronologia que ell ens proposava (654/653aC.): RAMON (1981), GOMEZ (1985), COSTA, FERNÁNDEZ i GOMEZ (1991).

³ Essencialment el poblat de Sa Caleta i Puig des Molins, on les característiques topogràfiques i urbanístiques ni els tipus de sepultura i rituals funeraris deixen entreveure cap vincle amb Cartago.

⁴ Semblat a la R-1 de Viullemot (Viullemot, 1965, fig.17).

⁵ Tipologia citada per COSTA i GOMEZ, 1987, pp.46.

Bibliografia

- AUBET, M. E. (1993), "El comerç fenici i les comunitats del ferro a Catalunya" *Laietana*, núm.8. pp.23-35. Barcelona.
- AUBET, M. E. (1994), *Tiro y las colonias fenicias de occidente*. 2ªedició, Ed. Crítica. Barcelona.
- BARCELÓ P.A. (1985), "Ebusus, ¿colonia fenicia o cartaginesa?". *Gerión*, 3, pp.271-282. Madrid.
- BARCELÓ P.A. (1986), "El comienzo de la presencia cartaginesa en Ibiza". *Studia Historica*, vol II-III, 1 (1984-1985), pp.73-80. Salamanca.
- COSTA RIBAS, B., GOMEZ BELLARD, C. (1987), "Las importaciones de cerámicas griegas y etruscas en Ibiza. *Mélanges de la casa de Velazquez*, XXIII, pp.31-56.
- COSTA RIBAS, B., FERNÁNDEZ, J.H., GOMEZ BELLARD, C. (1991). "Ibiza fenicia: la primera fase de la colonización de la isla (siglos VII y VI aC.)" *II Congreso internazionale di Studi Fenici e Punici*. (Roma 1987), vol. II, pp.759-795. Roma.
- COSTA RIBAS, B., FERNÁNDEZ, J.H. (1993), "Ibiza en época arcaica (c. 650-475 aC): Fundación fenicia-colonia cartaginesa. Estado actual de la cuestión." *Ampúrias*, núm. 48-50. Barcelona.
- COSTA RIBAS, B. (1994), "Ebesos, colonia de los cartagineses" *VIII Jornadas de arqueología*. Trabajos del Museo arqueológico de Ibiza (TMAI), núm.33, pp.75-143. Eivissa.
- FERNÁNDEZ, J. H., (1983) "Guía del Puig des Molins". Trabajos del Museo arqueológico de Ibiza (TMAI), núm.10. 242 pp. Madrid.
- GOMEZ BELLARD, C., (1985), "Estudio antropológico de algunas incineraciones púnicas del Puig des Molins. Ibiza. *Saguntum*, núm.19, pp.141-151. València.
- GOMEZ BELLARD, C., (1986) "Asentamientos rurales en la Ibiza púnica". *Aula Orientalis* III, pp.177-191. Barcelona.
- GOMEZ BELLARD, C. (1988), "Ibiza en época arcaica: estado actual de la investigación." *I-IV Jornadas de arqueología fenicio-púnica*. Trabajos del Museo arqueológico de Ibiza.(TMAI), pp.21-28. Eivissa.
- GOMEZ BELLARD, C., COSTA RIBAS, B. (1990), *La colonización fenicia de la isla de Ibiza*. Excavaciones arqueológicas en España, núm.157. Madrid.
- GOMEZ BELLARD, C. (1991), "La fondation Phénicienne d'Ibiza et son développement aux VIIe et VIe s. AV. J.C.". *Atti del II Congresso Internazionale di Studi fenici e punici*. vol.III, pp.1090-1101.
- HACHUER, E., MARÍ, V., (1988), "El Santuario púnico de la Illa Plana". *I-IV Jornadas de arqueología fenicio-púnica*. Trabajos del Museo arqueológico de Ibiza.(TMAI), núm. 24, pp.59-66. Eivissa.
- MIRÓ, J. (1989), "Ánforas arcaicas en el litoral catalán. Un estudio acerca de las primeras importaciones de vino en Cataluña (625-500 aC.)". *Archivo Español de Arqueología*, vol.62, pp.21-70. Barcelona.
- RAMON TORRES, J. (1981), "Ibiza y la circulación de ánforas fenicias y púnicas en el Mediterráneo Occidental." *Trabajos del Museo arqueológico de Ibiza*.(TMAI), núm.5, Ibiza, 64pp. Eivissa.
- RAMON TORRES, J. (1981), "Sobre els orígens de la colònia fenicia d'Eivissa. Eivissa, núm.12, pp.24-31. Eivissa.
- RAMON TORRES, J. (1982), "Algunas cerámicas arcaicas del Puig des Molins y su conexión con las formas púnicas del Mediterráneo Central. *Información Arqueológica*, núm.36-37,pp.162-170. Barcelona.
- RAMON TORRES, J. (1988), "El yacimiento fenicio de Sa Caleta". *I-IV Jornadas de arqueología fenicio-púnica*. Trabajos del Museo arqueológico de Ibiza.(TMAI), pp.177-195. Eivissa.
- RAMON TORRES, J. (1995), *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental*. Col·lecció Instrumenta, 2. Universitat de Barcelona.
- SANTMARTÍ, J. (1988), "El comercio fenicio y púnico en Cataluña." ". *I-IV Jornadas de arqueología fenicio-púnica*. Trabajos del Museo arqueológico de Ibiza.(TMAI), núm.24, pp.119-136. Eivissa.
- WAGNER, C.G., (1993), "El auge de Cartago (s.VI-IV) y su manifestación en la Península Ibérica." *VIII Jornadas de arqueología*. Trabajos del Museo arqueológico de Ibiza (TMAI), núm.33, pp.7-24. Eivissa.